

MIRJANA MATIJEVIĆ SOKOL

BENEDIKTINCI I PISMENOST U SPLITU U SREDNJEM VIJEKU

UDK: 272-789.2:003](497.583)“09“

Primljeno: 23. 1. 2024.

Prihvaćeno: 8. 2. 2024.

Izvorni znanstveni rad

Mirjana Matijević Sokol

Zagreb

m.matijevic.sokol@gmail.com

U članku se obrađuje pojava i prisutnost benediktinaca u Splitu i okolici u ranome srednjem vijeku te njihova uloga u poticanju i razvoju pismenosti. Analizira se pisana ostavština samostana osnovanih u Splitu i okolici. To su samostani Sv. Stjepana pod borovima, prvi ženski samostan Sv. Benedikta, oba u Splitu, Sv. Petra u Jesenicama i Sv. Ivana Krstitelja u Povljima na Braču. Sačuvane su njihove fundacijske listine koje se mogu definirati kao *historia foundationis* samostana. Nakon »povijesti osnivanja« često se nalaze noticije o stečevinama samostana čime se bilježe djela opata odnosno opatica (*gesta abbatis/abbatisarum*). Poseban je zapis samostana sv. Ivana Krstitelja u Povljima na Braču koji je napisan na starohrvatskome jeziku, a pisan »grčkim pismom«, odnosno ćirilicom. Taj je jedinstveni zapis strukturiran kao i zapisi prethodnih samostana na latinskome jeziku. Uočava se uloga pojedinaca, osobito svećenika Teodora koji je vjerojatno bio benediktinac. Njegov je nasljednik i vjerojatno učenik bio đakon Dobre koji je dalje promicao latinsku pismenost u Splitu.

Ključne riječi: benediktinci, pismenost, samostani, Split, okolica, kartular, fundacijska listina, svećenik Teodor, Dobre đakon

Sveti Benedikt iz Nursije osniva benediktinski red kada se rastakala rimska civilizacija unutar sebe i pod udarom seobe naroda. Benediktovo geslo *Ora et labora* usmjerilo je i utemeljilo na novim postavkama Zapad koji se oslanjao na kršćanstvo (*ora*) i rad (*labora*). Benediktinci su tako na sebe preuzeli tešku zadaću obnavljanja zapadne civilizacije, odnosno srednjovjekovnu Europu primarno poticanjem i širenje pismenosti. Prvi je korak bio »urediti«, odnosno kaligrafirati degradiranu rimsku minuskulu. Naime, benediktinci su u samostanu

u Monte Cassinu u Beneventskome Vojvodstvu, koji je bio odvojen od sjevernoga italiskog prostora koji su zaposjeli Langobardi, držeći se svojega cilja, razvili veliki skriptorij i stvorili zasebno, karakteristično tzv. nacionalno pismo beneventanu. Ono se kasnije raširilo po ostalim dijelovima Italije, ali sporadično se javlja i na nekim drugim prostorima, posebno u Dalmaciji. Kaligrafirana je inačica minuskule u početku bila samo pismo koje se koristilo u skriptorijima pri samostanima koji su stvarali najljepše kodekse ranoga srednjeg vijeka. Kasnije, prema potrebi i mogućnostima, beneventana se upotrebljavala i u kancelarijama, posebno na hrvatskome prijađraskom prostoru.

Zbog zasluga u stvaranju nove europske civilizacije, u kojoj je pismenost glavna pokretačka snaga društva, papa Pavao VI. apostolskim pismom *Pacis Nuntius* objavljenim 24. listopada 1964. godine proglasio je svetoga Benedikta zaštitnikom Europe.¹

Benediktince se u Hrvatskoj može pratiti već od 9. st. koristeći se povijesnim tragovima i biljezima, bilo ostacima sakralne arhitekture s natpisima na crkvenome namještaju, bilo drugim oblicima zapisa. Trosveščanu monografiju o benediktincima u Hrvatskoj napisao je don Ivan Ostojić šezdesetih godina prošloga stoljeća, a ona svima služi kao osnovna knjiga u kojoj mogu steći cjelovitija znanja o djelovanju benediktinskog reda u Hrvatskoj.² Stoga, može se zahvaliti ovome neumornom pregaocu na monografiji koja je rezultat ogromnoga, entuzijastičnog rada. Međutim, sada se čini da, nakon 60 godina, treba na Ostojićevim temeljima dalje graditi i na njih utkati nove spoznaje.

S obzirom na to da je ovaj članak prigodnoga karaktera jer se obilježava osnivanje Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, odnosno oživljavanje humanističkih studija u Splitu prije dvadeset godina, nastojat će se apostrofirati neke točke i aspekti prisutnosti i djelovanja benediktinaca u ranome srednjem vijeku u Splitu i široj okolici istražujući njihovu kulturnu tradiciju, poglavito tragove pismenosti u više aspekata. Opća je značajka benediktinske pismenosti u Hrvatskoj njezina tropismenost i trojezičnost.³

¹ Tomislav Galović, Marko Trogrlić, »Benediktinci u hrvatskoj historiografiji zadnjih 50 godina (1965. – 2015.).« *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija* LVIII (2018), 4: 421–442.

² Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. I–III. Split: Benediktinski priorat – Tkon kod Zadra, 1963. – 1965.

³ Eduard Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1994.; Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997, 291–311; Radoslav Katičić, *Litterarum studia. Književnost i*

Njihova je nazočnost u Hrvatskoj osobito vidljiva u sjevernoj Dalmaciji. Zabilježena imena opata na epigrafičkim spomenicima u okolici Zadra, a i u Ninu, već u ranome srednjem vijeku indiciraju postojanje benediktinskih zajednica. Na crkvenome namještaju iz Nina i Lepura, koji se datiraju u Branimirovo vrijeme, zabilježeno je ime opata Teodeberta (*Teudebertus abbas*).⁴ Posebno se ističu samostani Sv. Krševana⁵ i Sv. Marije⁶ u Zadru u 10. i 11. st. Samostan Sv. Krševana tijekom srednjega vijeka posebno njeguje pismenost djelovanjem svojega slavnog skriptorija, a kasnije će postati respektabilno humanističko središta na jadranskoj obali.⁷ Čini se da su bile presudne veze samostana Sv. Krševana s benediktincima na Tremitima u južnoj Italiji jer je tako u Dalmaciju prispjela beneventana koja se s vremenom transformirala u tzv. oblu inačicu dalmatinske beneventane.⁸

naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja, Zagreb: Matica hrvatska (Biblioteka Theoria/Θεωρία) – Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis, 1998., *passim*; Tomislav Galović, »Benediktinci – izvorište hrvatske trojezične i tropismene kulture u srednjem vijeku.« *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*, ur. Lovorka Čoralić i Slavko Slišković. Zagreb: Dominikanska naklada Istina i Kršćanska sadašnjost, 2009., 777–786.

- ⁴ Mirjana Matijević Sokol – Vladimir Sokol, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, 2. dopunjeno izdanje, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu (Biblioteka Croatica, knj. 1), 2005, 70–71; Nikola Jakšić, »Novi natpis s imenom kneza Branimira.«, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, ur. Miljenko Jurković i Ante Milošević. Zagreb – Motovun – Split: Sveučilište u Zagrebu, Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek (Dissertationes et Monographiae 5), 2012: 213–221.
- ⁵ *1000 godina Samostana Svetog Krševana u Zadru : prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice Samostana Svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, ur. Miroslav Granić, Stijepo Obad, Ivo Petricoli. Zadar: Narodni list, 1990.
- ⁶ Viktor Novak, *Zadarski kartular samostana svete Marije – Chartulare Jadertinum monasterii sanctae Mariae*, uredio i popratio uvodnim historijskim, paleografskim, diplomatičkim, kronološkim, topografskim i muzičkim napomenama. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1959.
- ⁷ Nikica. Kolumbić, »Zadarski humanistički krug u okviru samostana sv. Krševana.«, u: *1000 godina Samostana Svetog Krševana u Zadru : prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice Samostana Svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, ur. Miroslav Granić, Stijepo Obad, Ivo Petricoli. Zada : Narodni list, 1990: 253–263.
- ⁸ Viktor Novak, *Latinska paleografija*, Beograd: Naučna knjiga, 1952., 145–147; Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*. III. izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1991., 62–63.

U Hrvatskoj se za njihovo djelovanje vezuje lokalitet Rižinice u Solinu gdje je pronađen epigrafi s imenom kneza Trpimira na namještaju iz crkve, po svemu karolinških obilježja,⁹ a u Trpimirovoj se ispravi spominje osnivanje samostana.¹⁰ Teško je utvrditi je li to bilo u Rižinicama, ali kada bude cjelovito istražen lokalitet, koji nema sreće, možda se može potvrditi njegovo postojanje već u 9. st. na tome mjestu.

Benediktinska se prisutnost naslućuje u jednoj kopiji Trpimirove isprave u kojoj se u imenu kneza Trpimira pojavljuje karakteristični beneventanski grafem *A* umjesto *T*. U beneventani su oba grafema vrlo slična i lako zamjenjiva. Trpimir je, naime, postao *Aprimirus*.¹¹ Ova spoznaja upućuje na beneventanski predložak, odnosno moguću upotrebu ove inačice latinskoga pisma u vladarskoj kancelariji.¹²

Beneventana, koja se najviše širila djelovanjem benediktinskih samostana, može se ipak u nekim prilikama datirati i prije zabilježene pojave benediktinskih zajednica. V. Novak ubraja *Splitski evangelijar* u najstarije beneventanske zapise.¹³ Na praznim je folijima kodeksa nepoznati svećenik u Splitu prepisao dijelove evanđelja koji se čitaju na misi pismom koje je znao, za razliku od poluuncijalnoga osnovnog teksta *Evangelijara*. Naime, isprva *Splitski evangelijar* služio kao liturgijska knjiga što pokazuju marginalne bilješke koje označavaju dijelove evanđelja koji se čitaju prilikom najvažnijih svetkovina tijekom liturgijske godine. Pripis dijelova evanđelja ranom beneventanom svjedoči o njezinoj ranoj ukorijenjenosti u Splitu, a njezinu naknadnu prisutnost potvrđuje i većina prisega sufragana splitskome metropolitu Lovri zapisanih istom inačicom latinskoga pisma.¹⁴

⁹ Lokalitet Rižinice istraživao je don Frane Bulić. Vidi: Vladimir Sokol, »Arheološka istraživanja 'Bihaća' na području nacionalne arheologije.« *Izdanja HAD* 18 (1997): 253–263.

¹⁰ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (743. – 1100.)* I - *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* I, ur. Marko Kostrenčić, sakupili i obradili Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967., 3–8; Mirjana Matijević Sokol, »1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira.« *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 25, Zagreb – Pula: Hrvatsko arheološko društvo, 2010: 9–19.

¹¹ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (743. – 1100.)* I: 6.

¹² J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*: 62.

¹³ V. Novak, *Latinska paleografija*: 146–147.

¹⁴ Mirjana Matijević Sokol, *Splitski evangelijar / Evangeliarium Spalatense*. Split: Književni krug 2016. (monografija, kritičko izdanje) (suradnik na dijelu transkripcije Galović, Tomislav), *passim*.

Navodi Tome Arhiđakona da je hrvatska kraljica Jelena prepustila vladarski mauzolej, odnosno crkve Sv. Stjepana i Sv. Marije nekim redovnicima da u njima obavljaju obrede¹⁵ dokazuje da je u 10. st. u splitskoj okolini bio barem jedan samostan. Toma nije izričito naveo kojemu je redu pripadao, ali je opravdano pretpostaviti da su ga držali benediktinci. Možda je to isti samostan čije se podizanje navodi u Trpimirovoj darovnici.

Tijekom 11. st. događaju se velike promjene u Crkvi, stoga je crkveni raskol koji se dogodio 1054. godine, ali i prethodno razdoblje, pokrenuo niz reformi.¹⁶ Nositelji crkvene reforme bili su tzv. njemački pape, iako talijanskog porijekla, kao Grgur VII. (1073. – 1085.), odnosno opat Hildebrand, koji dolaze iz velikih benediktinskih samostana gdje su kao najobrazovaniji društveni sloj bili važni u trasiranju novoga pravca crkvenoga djelovanja. Treba navesti uz papu Grgura VII. i montekasinskoga opata Deziderija, kasnijeg papu Viktora III. (1086. – 1087.) koji je sačuvao registar pape Ivana VIII. (872. – 882.) povjerivši redovnicima benediktinskoga priorata Santa Maria in Palladio (in Pallara) u Rimu da ga prepisu s papirusnoga rotula na pergamenu kodeksa.¹⁷ Tako je sačuvana korespondencija pape Ivana VIII. s knezom Branimirom i nositeljima svjetovne i crkvene vlasti, kako u Hrvatskoj tako i diljem Europe. Očituje se na tome primjeru snažna povezanost pismenosti ranoga srednjovjekovlja i benediktinaca koja je zaslužna za iskorake u svim segmentima društva, a koja je ostavila za sobom neupitna svjedočanstva.

Sve je očitija benediktinska prisutnost na istočnoj jadranskoj obali početkom 11. st. Pojavljuju se samostanske zajednice u gradovima i u blizini gradova. Tako se izvan Splita, svjedoče to dokumenti, na dominantnome položaju osniva benediktinski samostan Sv. Stjepana Prvomučenika.¹⁸ Bilo je to za gradskoga priora Prestancija u prvim desetljećima 11. st., točnije oko 1020. godine,¹⁹ a što je

¹⁵ *Que ob reuerentiam regalium sepulchrorum concesse fuerant quibusdam regularibus ad tempus, qui assidue in eis officiorum ministeria exercebant. Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Toma Arhiđakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol, studija Toma Arhiđakon i njegovo djelo Radoslav Katičić, Split: Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 30), 2003., 80–81.

¹⁶ R. Katičić, *Litterarum studia*: 471–497.

¹⁷ M. Matijević Sokol – V. Sokol, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*: 35–39.

¹⁸ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj II*: 319–326.; R. Katičić, *Litterarum studia*: 424.

¹⁹ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (743. – 1100.) I*: 60, 94.

poznato iz diplomatske ostavštine. Taj je samostan svoju pisanu baštinu sačuvao prijelomom u kartular 1251. godine. Nadbiskup Rogerije, bolonjski student kao i Toma Arhiđakon, naložio je redovnicima, prilikom zajedničke vizitacije samostanu, da neurednu samostansku dokumentaciju koju su zatekli prepisu u jednu knjigu da bi se sačuvala i da bi redovnici mogli imati pismeni trag/dokaz o vlasništvu svojih stečevina.²⁰ Taj kartular danas nije poznat u izvorniku, nego u prijevodu na talijanski jezik i nalazi se u Veneciji u Biblioteci Marciana.²¹ Nestanak latinskoga izvornika kartulara i njegov sačuvani talijanski primjerak mogu se vjerojatno povezati s prikupljanjem gradiva za veliki projekt istraživanja povijesti Crkve u Iliriku koji je zamislio Filippo Riceputi, a osmislio i finalizirao Daniele Farlati pod naslovom *Illyricum sacrum*. Najstariji dokumenti sustjepanskoga samostana koji su danas poznati iz talijanskoga prijevoda i dvije inačice talijanskoga prijevoda na latinski, vjerojatno Riceputijevi i Račkijevi prijevodi, omogućavaju rekonstrukciju početaka samostana iako nedostaje tzv. fundacijska listina koja je obično najstariji zapis o okolnostima osnivanja samostana u kartularima.²² Ako je i postojala, može se pretpostaviti da ili je nije bilo u 13. st. kada se kartular sastavljao ili se zagubila kada se kartular prevodio na talijanski jezik. Ipak, mogu se rekonstruirati okolnosti njegovoga osnutka iz noticija koje su sačuvane u prijevodu, jer se u njima nalaze elementi koji su gotovo jednaki ili vrlo slični s dokumentima, odnosno radnjama prilikom osnivanja samostana u drugim gradovima ili izvan njih. U takvome su velikom činu, uz bogate osnivače iz svjetovnih elita, kao investitori bili uključeni i gradski priori i nadbiskupi/biskupi. Tako su i prilikom osnivanja samostana Sv. Stjepana primarni bili prior Prestancije i nadbiskup Pavao što je posredno razvidno iz dokumenata koji se odnose na crkvu Sv. Marije u Poljudu. Nadbiskup Pavao ostavlja je u oporuci prioru Prestanciju,²³ a on je pak poklanja sinu Girni (Zirni, Crnom).²⁴ Navode se kao svjedoci u darovnici opat samostana Sv. Stjepana bez imena, ali

²⁰ Daniele Farlati, *Illyrici sacri tomus tertius: Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*. Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, MDCCLXV., 117, 148, 276.

²¹ O tradiciji isprava samostana sv. Stjepana pod Borovima (*de Pinis*) vidi: *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (743. – 1100.) I: 58. prema Farlatijevim navodima.

²² Vidi o fundacijskoj listini općenito u: Mirjana Matijević Sokol, »Fundacijska listina samostana Sv. Marije u Zadru.«, u: *Abbatissa ingenuitate precipua. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija „950. obljetnica Samostana benediktinki Sv. Marije u Zadru (1066. – 2016.)*, ur. Pavuša Vežić, Ivan Josipović. Zadar: Sveučilište u Zadru i Samostan benediktinki Sv. Marije u Zadru, 2020: 75–84.

²³ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (743. – 1100.) I: 58–59.

²⁴ Ibid: 59–60.

i Prestancijeva sestra Ana i rođakinja Dobrica. U spisima koji se vezuju za samostan Sv. Stjepana najstariji se odnose upravo na crkvu Sv. Marije na Poljudu. Ona je prva akvizicija toga samostana o kojoj svjedoči darovnica. Poklonio ju je između 1050. i 1060. godine prior Črne, (Zirno, Girno), Prestancijev sin, Dabru (Dobri), opatu Sv. Stjepana.²⁵ Taj se opat spominje i poslije u dokumentima iz 1076. godine, doduše u falsifikatu kralja Zvonimira,²⁶ a poznat je i tekst njegove oporuke koji potvrđuje prethodno darovanje crkve Sv. Marije, a uz to se navodi i da ostavlja svoju imovinu sustjepanskome samostanu.²⁷ Navedene noticije svjedoče o stjecanju imetka toga prvog poznatog splitskog benediktinskog samostana. One su bile sačuvane u kartularu koji je nestao, a za što su zaslužni bolonjski učenici-pravnici Toma Arhiđakon i nadbiskup Rogerije u 13. stoljeću. Premda su navedene isprave danas poznate u talijanskome prijevodu, a ne u izvornome latinskom jeziku, ipak zrcale zbivanja u Splitu u drugoj polovini 11. st. kada se latinska pismenost uzdiže na novu kvalitativnu razinu prateći promjene u Crkvi i u društvu općenito. To se može prepoznati u djelovanju svećenika Teodora koji je obnašao važne dužnosti i to kao skriptor, a poslije i kancelar nadbiskupa Lovre i kralja Zvonimira.²⁸ U ispravama iz sustjepanskoga kartulara poznato je nekoliko isprava koje je sastavio upravo svećenik Teodor kao gradski skriptor, ali i darovnica samostanu koju piše kao kapelan u ime kralja Petra Krešimira.²⁹ Teodorove noticije poznate iz izvornika bile su pisane beneventanom, stoga se može pretpostaviti da su i sustjepanske bile isto tako zapisane.

Čini se da je materijalna osnovica sustjepanskoga samostana bila crkva Sv. Marije na Poljudu i da se njezina dokumentacija može smatrati temeljnim svjedočanstvom da je osnovan taj samostan. Iako se nije sačuvala fundacijska listina Sv. Stjepana, a s obzirom na to da postoje analogije s poznatim dokumentima drugih samostana, može se pretpostaviti da je mjesto podizanja samostana na Sustjepanu darovano uz suglasnost splitskih nadbiskupa i priora, a da dokumentacija o crkvi Sv. Marije poslije dopijeva u njegov arhiv s darovnicom iste crkve. Naime, uvijek je prilikom osnivanja samostana najvažnije pribavljanje lokacije, zemljišta ili sakralne građevine-crkve koja se ili renovira ili gradi od temelja, a

²⁵ Ibid: 93–94

²⁶ Ibid: 142.

²⁷ Ibid: 165.

²⁸ Jakov Stipišić, »Razvoj splitske notarske kancelarije.«, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 1 (1954): 115.

²⁹ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (743. – 1100.) I: 94, 123, 165, 166.

tek onda slijedi podizanje samostanskih prostorija. Gradski su prvaci, svjetovni i crkveni, vrlo često donatori ili zemljišta ili neke sakralne građevine koja postaje jezgra samostana. Sljedeći korak nakon stjecanja i podizanja osnovnih nekretnina jest opremanje samostana nužnim potrepštinama. Upravo se to iščitava iz darovnice kojom đakon Petar svakako poslije 1020. godine, možda i nekoliko desetljeća poslije, poklanja jednu parcelu zemlje samostanu Sv. Stjepana na račun koje će se izraditi srebrni kalež i plitica za misno slavlje. U toj se ispravi imenom spominje prvi sustjepanski opat Urson, a tekst darovnice đakona Petra piše redovnik Stjepan. Uz crkvu, valjda Sv. Stjepana Protomartira, i misno posuđe napravljeni su uobičajeni početni koraci u osnivanju samostana. Prema pisanoj ostavštini drugih samostana iz druge polovine 11. st. kao što su onaj Sv. Marije u Zadru, Sv. Petra u Rabu i Sv. Dujma odnosno Sv. Nikole u Trogiru, bilo sačuvanim samo u fundacijskim listinama bilo u kartularima, može se pretpostaviti da je postojala i ona splitskoga Sv. Stjepana, ali je nestala u specifičnim povijesnim okolnostima samoga kartulara. No, ono što se može razaznati jest da je navedeni samostan u početku podržavala splitska elita, posebno obitelj priora Prestancija čiji je sin bio prior-nasljednik. Iako neki znanstvenici iz navedenih dokumenata pretpostavljaju da je samostan postojao i prije, može se smatrati da je osnovan 1020. godine.

Sustjepanski samostan imao je aktivnu ulogu u gradskome životu. Ugledni su ga Splitski obdarivali, ali su u njemu pronalazili i mir kada se trebalo povući iz svjetovnoga života. Zanimljiva je darovnica kralja Petra Krešimira IV. datirana oko 1070. godine kojom se samostanu poklanja mjesto za mlin u Solinu u blizini crkve Sv. Petra, a u nazočnosti nadbiskupa Lovre i opata Gisilberta.³⁰ Očito je da je to mjesto na Riki u blizini krunidbene bazilike na slapovima gdje su i danas mlinice. Ime je opata germanskoga porijekla, stoga se mogu zamišljati veze splitskih crkvenih krugova-benediktinaca sa snažnim zapadnim središtima pismenosti, odnosno velikim samostanima. Samostan postoji sve do 14. st. i tijekom vremena stječe još neke obiteljske zadužbinske crkve na Marjanu.

Spominje ga u *Salonitanskoj povijesti* Toma Arhiđakon više puta kao mjesto u kojemu su se održavali razni skupovi klera i puka, ali i burni izbori opata koji su često bili stranci.³¹

³⁰ Ibid: 123, 181.

³¹ *Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi*: 186–187, 258–259.

Druga je polovina 11. st. u Crkvi snažno obilježena reformama čiji je protagonist u splitskoj metropoliji bio nadbiskup Lovro. Benediktinac Lovro na splitsku nadbiskupsku stolicu dolazi s mjesta osorskoga biskupa kao gorljivi zagovornik reformnoga klinijevskog pokreta. Njegova će se pripadnost benediktinskom redu odraziti na mnogim područjima javnoga, pogotovo crkvenoga života u Split. Osim uređivanja stanja u nadbiskupiji slijedom niza općih crkvenih saborā, održava provincijalne i provodi zadane reforme *in membris*.³² Reformno je papinstvo kao jednu od glavnih djelatnosti smatralo širenje benediktinskih samostana.

Tako već vrlo brzo nakon izbora za metropolitansku stolicu nadbiskup Lovro osniva prvi ženski benediktinski samostan s naslovnikom Sv. Benediktom.³³ Budući da je u crkvi Sv. Benedikta poslije bio pokopan tragično stradali splitski nadbiskup, Sv. Rajnerije (Arnir) samostan se počeo općenito zvati njegovim imenom. Samostan je bio raspušten 1807./1808. godine, ali već su 1806. francuske vlasti u njega uselile vojnu bolnicu.³⁴ Redovnice su se sklonile u samostan Sv. Marije u Zadru, ponijevši sa sobom i samostanski arhiv. Zrcali se uloga toga ženskog samostana iz danas dostupnih sačuvanih spisa njihovom upotrebom različitih oblika pismenosti.

Poznata je danas njegova fundacijska listina koju je Toma Arhiđakon upotrijebio prilikom sastavljanja 16. poglavlja (*De promotione Laurentii archiepiscopi*) svoje *Povijesti*.³⁵ Toma je osnivanje samostana ubrojio u pobožna djela nadbiskupa Lovre uz napomenu da je samostan obilno obdario za zemaljske potrebe, da je odredio pravila redovničkoga života i doveo redovnice kojima je obveza neporočno živjeti u molitvi te ugađati Bogu i ljudima. Ispravu je po Lovrinu nalogu napisao beneventanom njegov kancelar, svećenik Teodor. Čini se da mu je upravo sastavljanje toga zapisa osiguralo prestižno mjesto i ulogu u razvoju latinske pismenosti u Splitu. Pergamena se danas čuva u samostanu Sv. Marije u Zadru. U dokumentu je prepoznatljiv specifičan izražajni literarni stil kojim se i inače odlikuju noticije kojima je pisar bio svećenik Teodor. Na istoj pergameni, na margini i na poledini, neimenovani skriptori, ali i svećenik Teodor, zapisali

³² Mirjana Matijević Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2002., 139–158.

³³ Ivan Ostojić, »Postanak samostana sv. Benedikta u Splitu.« *Analiz Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 8–9 (1962): 49–64.

³⁴ Ibid: 49.

³⁵ *Historia Salonitana: Thomae Archidiaconi*: 80–81.

su noticije o darivanjima tome samostanu. U nekima se po stilu i izričaju prepoznaje kao skriptor đakon Dobre³⁶ koji sastavlja Supetarski kartular. Jednu je potpisao đakon Kirna kao pisar i svjedok, a po stilu i formulama mogle bi mu se pripisati još neke.³⁷

U fundacijskoj se listini samostana, koja je ujedno *historia foundationis*, uz navođenje svjedoka u dvije tekstualne cjeline izlažu uvjeti osnivanja samostana. Zanimljiva je napomena da je samostan oslobođen plaćanja bilo kakvoga poreza i da nije ovisan ni o jednoj svjetovnoj vlasti, jednako kao i samostan Sv. Stjepana Protomartira koji su osnovali njegovi predšasnici. Nadbiskup Lovro osigurao je mjesto za crkvu. Navedena je prva opatica Katena i prve redovnice za koje se može zaključiti da su slavenskoga/hrvatskoga porijekla kao Katenina sestra Stana, Vera, ali i Agapis. Nakon toga, opatice se trude pribaviti prostor oko samostana o čemu svjedoče noticije zapisane tijekom prve polovine 12. stoljeća. Samostan postaje vlasnikom niza zemlje, obiteljskih zadužbinskih crkvića i sl. Tako ga Nemira Mesagalina obdaruje crkvicom svetoga Nikole koju je podigla na vlastiti trošak.³⁸ Sljedeća i danas teško čitljiva noticija jest noticija o stečevini navedenoga samostana za opatice Mirače iz 1086. godine.³⁹ Veća skupina noticija koja bilježe akvizicije posjeda, zemlje, građevina i sl. zapisana je oko 1119. godine. Neke su u vlasništvo samostana dospjele za opatice Marije koja ih je kupila sa svojim redovnicama,⁴⁰ a neke su samostanu darovali pobožni Splitsani za spas svoje duše i duša svojih umrlih.⁴¹ Iz prve su polovine 12. st. su i »djela« opatica Mirače i Grube zapisane na poledini i margini listine.⁴² Noticije s fundacijske listine splitskih benediktinki, slično kao i najstariji zapisi u kartularu Sv. Marije iz Zadra, kojima se bilježe Čikine akvizicije građevina i gradskoga zemljišta omogućuju djelomičnu rekonstrukciju gradskoga prostora oko samostana i u Splitu i u Zadru te se mogu smatrati začetcima gradskih prakatastara.

³⁶ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (743. – 1100.) I: 80–81.

³⁷ I. Ostojić, »Postanak samostana sv. Benedikta u Splitu.«: 49–64.

³⁸ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (743. – 1100.) I: 112.

³⁹ Ibid: 186.

⁴⁰ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* II, (listine XII. vijeka, 1101. – 1200.), sabrao i uredio Tadija Smičiklas. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1904., 30–31.

⁴¹ Ibid: 30–32.

⁴² Ibid: 32–33.

Pergamena splitskih benediktinki s fundacijskom ispravom i njoj više pripisanih noticija kojima su memorirane materijalne akvizicije opatica toga splitskog samostana ni u novijoj literaturi ne prepoznaje se kao kartular. Tako R. Katičić piše da je ženski samostan Sv. Benedikta u Splitu imao kartular o kojemu postoji svjedočanstvo, ali da se nije sačuvao do danas.⁴³ Upravo opis toga kartulara koji se u jednome dokumentu iz 13. st., točnije iz 1286. godine spominje kao *montanum* i koji za drugu stranu tobože nema dokaznu snagu, jer ga nije napisao ni javni notar, a nema ni oblik kartulara, nedvosmislemlu upućuje na to da je to listina koja zaista nije u uobičajenom kartularnom obliku knjige-kodeksa, a nije ni u obliku isprave – jer je listina s više zapisa. Međutim, zanimljivo je da je da I. Ostojić u svojem članku o osnutku toga splitskog ženskog samostana uočio narativni značaj fundacijske listine te je na temelju njezine analize zaključio da je ona naknadno napisana kao spomen na povijesni prvi korak kojim započinje utemeljenje prvoga ženskog samostana u Splitu oko 1060. godine. Ostojić je uočio i nekoliko pripisa noticija na margini pergamene s fundacijskom listinom te je lucidno primijetio i zaključio da bi taj dokument mogli »nazvati i prvi registrum privilegiorum ili početni kartular ženske opatije sv. Benedikta u Splitu«. ⁴⁴ Dokazuje to i činjenica da je osnivačku listinu sastavio svećenik Teodor kao i prvu dodatnu noticiju-donaciju istome samostanu u ime Nemire Mesagaline. Ovim je postupkom Teodor uveo jedan novi oblik diplomatsko-narativnoga zapisa koji je očito donio sa sobom sa Zapada. J. Stipišić smatra da Teodor »kao pisar hrvatske kraljevske kancelarije ide (...) u red putujućih pisara, koji su prema potrebi vršili svoje zvanje«. ⁴⁵ Međutim, uzevši u obzir kronološke okolnosti i međusobne veze i povjerenje između Teodora i nadbiskupa Lovre, pa poslije i kralja Zvonimira, može se pretpostaviti da je on bio benediktinac koji je u Splitu uzdigao pismenost na novu kvalitativnu razinu. Naglašeno je već da se njegove noticije odlikuju visokom literarnom i jezičnom razinom.

Teodorov nasljednik, a vjerojatno i učenik bio bi poznati đakon Dobre. ⁴⁶ Dobru đakona smatra se prvim imenom poznatim pjesnikom jer je sastavio i potpisao epitaf bogatoga Splićanina Petra Crnoga. Veze Dobre đakona i splitskih

⁴³ R. Katičić, *Litterarum studia*: 527.

⁴⁴ I. Ostojić, »Postanak samostana sv. Benedikta u Splitu.«: 63.

⁴⁵ J. Stipišić, »Razvoj splitske notarske kancelarije.«: 115.

⁴⁶ Mirjana Matijević Sokol, »Neka pitanja o splitskom đakonu Dobri (kraj XI. – početak XII. stoljeća).«, u: *Spomenica Ljube Bobana 1933. – 1994.*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996: 61–71.

crkvenih i svjetovnih elita zrcale se najbolje iz spisa poznatoga kao Supetarski kartular.⁴⁷ Taj mali, neugledni kodeks pisan karolinškom minuskulom čuva se u splitskome Kaptolskom arhivu uz *Splitski evangelijar* i Tomin, odnosno kaptolski primjerak *Salonitanske povijesti*. Kao i već spomenuti kartular splitskih benediktinki, zrcali sliku najviših slojeva splitskoga društva u kojemu su i splitske plemkinje. U oba se spisa mogu pronaći ista imena Splićana, ali i imena Poljičana jer je u Jesenicama bogati Splićanin Petar Crni osnovao benediktinski samostan za Zvonimirova kraljevanja te za splitskoga nadbiskupa Lovre i priora Valice. Današnja se saznanja o tome samostanu temelje na zapisima u njemu. Iz sadržaja spisa saznaje se da je nastao otprilike četvrt stoljeća nakon osnivanja samostana, odnosno početkom 12. st. bilježeći događaje kojih se »sjeća«. Svi događaji koji se odnose na osnivanje samostana s nizom noticija o stečevina osnaženi su u pravnome smislu svjedočenjem prikladnih svjedoka. Spis počinje poviješću osnivanja samostana (*historia foundationis*). Nakon toga narativno-diplomatičkog zapisa nalaze se sedamdeset i dva uneska, odnosno memorirane su pravne radnje koje su povezane s nastankom samostana. Splićanin Petar Crni i njegova žena Ana osnivači su samostana i u tome početnom dijelu kartulara zapisano je što su oni kao osnivači priskrbili samostanu da on može zaživjeti. Preostali dio prve cjeline sadrži šesnaest noticija u kojima auktor, odnosno izdavač dokumenta i začetnik pravne radnje nije uvijek Petar Crni. Tada se kao skriptor nekih noticija posebno navodi đakon Dobre. Drugi je dio zapisan u kartular kada i fundacijska listina jer očito pripada sljedećoj etapi, odnosno etapi kada je samostan u svemu zaživio i kada je opat bio Grgur, nećak Petra Gumajeva. Neki se unesci toga dijela sadržajno i formalno uklapaju u koncepciju stila fundacijske listine. Supetarski kartular paradigmatski je primjerak takvoga spisa koji ima značajke diplomatskoga dokumenta, ali zbog narativnoga stila on je i primjerak prahistoriografskoga teksta. Zapisan je oko 1106. godine nakon dolaska Arpadovića na hrvatsko prijestolje. S obzirom na to da su stečevine možda bile ugrožene ili da su se osporavale u novim povijesnim okolnostima, opat Grgur nalaže da se popiše sva imovina samostana uz sudjelovanje svjedoka. Tako je nastao jedan lijepi tekst koji je svjedočanstvo jezika Dobre đakona, njegovoga

⁴⁷ *Supetarski kartular – Iura sancti Petri de Gomaï (Chartvlare sancti Petri)*, uredio i popratio uvodnim arheološkim, historijsko-topografskim, paleografskim, diplomatskim i kronološkim studijama Viktor Novak, lingvistička analiza Petar Skok, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Djela JAZU, knjiga 43), Zagreb, 1952; Juraj Marušić, *Supetarski kartular i poljička seljačka republika*, Split: Književni krug, 1992 (tekst, prijevod). U tih dvije knjige nalazi se sva relevantna literatura. Vidi i R. Katičić, *Litterarum studia*: (bilj. 1), 487, 528–529.

sastavljača koji je, čini se po svemu, Hrvat, ali i uvid u razvoj latinske pismenosti na tragu zapadnih utjecaja. Supetarski kartular nastavak je i primjena žanra koji je u Split uveo svećenik Teodor fundacijskim listinama samostana splitskih benediktinki i noticijama koji na istoj pergameni tvore spis koji je »povijest« osnivanja samostana, njegov život i stjecanje imovine sa značajkama narativnoga i diplomatskoga zapisa. Takvi se spisi koji su dio benediktinske pisane ostavštine definiraju kao *gesta abbatum/abbatisarum*.⁴⁸

Supetarski kartular omogućuje uvid u više aspekata hrvatskoga gradskog i prigradskog ranosrednjovjekovnog društva. Ugledni, bogati Splićanin osniva samostan. Povlači se sâm u njega kada ozdravlja po zavjetu. S obzirom na to da je navedeni samostan pozicioniran izvan gradskih bedema, u Poljicima, njegov je osnivač bio prisiljen suživjeti se s Poljićanima, Tugaranima, Nakličanima i drugima. Samostan je različito pribavljao zemlju: nešto im je zemlje kupio Splićanin Petar, a i otkupljivao je seljake iz ropstva. Tako se brinuo da se jedan mladi oslobođeni čovjek školuje *in studio litterarum*. Zabilježeni su vrlo živim jezikom sudski sporovi kojima su nazočni bili svjedoci Splićani i Poljićani kao predstavnici dviju strana u procesima.

Na trima su mjestima u kartularu zapisane pokretnine samostana.⁴⁹ Pozornost izaziva respektabilan popis liturgijskih knjiga i ruha, kako crkvenoga tako i svjetovnoga, te vrijedno liturgijsko suđe.

Benediktinci su, osim latinske pismenosti, bili nositelji i širitelji narodne hrvatske pismenosti, odnosno njezinih pisama, glagoljice i ćirilice. S obzirom na to da je pismenost na glagoljici karakteristična za zapadne hrvatske prostore, Split i okolica prihvatili su u 12. st. ćirilicu u novonastalim političkim okolnostima prodora i osvajanja Emanuela Komnena do Krke i Vrbasa.⁵⁰ Čini se da je

⁴⁸ Mirjana Matijević Sokol, »Samostanski memorijalni zapisi (*libri traditionum*) srednjega vijeka i uloga svećenika-pisara (pranotara).«, u: 2. *Istarski povijesni biennale: Sacerdotes, iudices, notarii... – posrednici među društvenim skupinama*. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa. 2, ur. Neven Budak. Poreč: Državni arhiv u Pazinu, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pučko otvoreno učilište Poreč/Zavičajni muzej Poreštine, 2007: 5–19; Michel Sot, *Gesta episcoporum, gesta abbatum*, vol. 1, Turnhout: Brepols (Typologie des Sources du Moyen Age occidental, fasc. 37), 1981.

⁴⁹ O knjižnici ovoga samostana usp. *Supetarski kartular – Iura sancti Petri de Gomai (Chartulare sancti Petri)*: 133–136; Valentin Putanec, »Knjižnica samostana Sv. Petra u Selu (11–13. st.).« *Filologija* 7 (1973): 135–148; Radoslav Katičić, *Litterarum studia*: 528–530.

⁵⁰ Vladimir Sokol, »Posljednji otkriveni glagoljski natpisi u Vinodolu i nastanak hrvatske ćirilice i tzv. Crkve bosanske.« u: *Az grišni diak Branko pridirkom Fučić – Radovi međunarodnoga*

upravo ćirilica koja je ostavila traga u benediktinskoj opatiji Sv. Ivana Krstitelja u Povljima na Braču potaknula don Ivana Ostojića da se posveti sustavnome istraživanju povijesti benediktinaca u Hrvatskoj. Naime, svoj rani znanstveni rad o benediktincima posvetio je upravo tome samostanu iz svojega rodnog mjesta.⁵¹ Ne zna se kada je navedeni benediktinski samostan osnovan. Smatra se da su ga srušili 1145. godine Mlečani ili omiški gusari. Obnovio ga je opat Ratko 1184. kada su popisana sva njegova prethodno stečena imanja. Povaljski prag s epigrafom sastavljenim na starohrvatskome jeziku i isklesanim hrvatskom ćirilicom, koja je u drugoj polovini 12. st. zaživjela u Poljicima pa onda i na obližnjemu otoku Braču, zabilježio je vrijeme obnove samostana. Natpis na lijevoj strani glasi: »Ja majstor imenom Radonja izradih ova vrata radi Gospodina Boga i da budem dionik u ovoj crkvi.« Natpis na desnoj strani glasi: »Knez Brečko se založi da bude dionik crkve sv. Ivana i dade njoj zemlje po Koncu.«⁵²

O samome se samostanu, uz Povaljski prag, najviše saznaje iz Povaljske listine, zapisa na listu pergamene pisanim hrvatskim jezikom i ćirilicom.⁵³ Znanstvenici nisu dvojili oko karakterizacije teksta listine. Više-manje su se složili da je to kartularski spis, ali uz nedoumice je li to sâm kartular, je li ispis iz kartulara ili njegov prijepis, koji je uobličen u notarski instrument kada on zamjenjuje sve druge oblike privatnoga diplomatskog dokumenta. Nije se sačuvala Povaljska listina u svojem izvornom obliku, nego ju je zakleti notar hvarske komune, ujedno splitski kanonik Ivan prepisao iz neke knjige i ovjerio svojim potpisom te joj dao snagu javne vjere i dokaznu moć 1250. godine, što je bilo za kneza Ratka. Tekst počinje vijećanjem kneza Brečka i župana Prvoša u Bolu što se datira 1184. godine kada se samostanu vraćaju njegove nekadaš-

znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.), ur. Tomislav Galović. Malinska – Rijeka – Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Sveučilišna knjižnica Rijeka, Katolički bogoslovni fakultet, 2011: 627–640.

⁵¹ Ivan Ostojić, *Benediktinska opatija u Povljima na otoku Braču*, Split: Nadbiskupska Tiskara, 1934.

⁵² Slavko Kovačić, »Povaljska listina i Povaljski prag.«, *Crkva u svijetu* 19/ 4 (1984): 407–412.

⁵³ Vidi: »Obljetnica Povaljske listine i praga 1184 – 1984«, u: *Brački zbornik* 15 (1987.); R. Katičić, *Litterarum studia*: 645–655; Petar Šimunović, »Povaljski prag i Povaljska listina.«, u: *Povaljski zbornik* I, ur. Ivo Dragičević. Povlja: Povaljski zbornik, 2006: 71–82. Isto su tako kapitalni radovi Dragice Malić *Povaljska listina kao jezični spomenik*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1988; Dragica Malić, *Na izvorima hrvatskoga jezika*, Zagreb: Matica hrvatska, 2002., 82–123 (Povaljska listina): 426–440 (Povaljski prag). Vidi i: Mirjana Matijević Sokol, »Samostanski memorijalni zapisi (*libri traditionum*) srednjega vijeka i uloga svećenika-pisara (pranotara)«, 16–17.

nje zemlje. Nakon toga nabrajaju se sve druge stečevine toga samostana, što se sastavljalo tijekom vremena, vjerojatno prema sjećanju svjedokā ili osoba javne vjere. Kao i u prethodnim predmetima, može se pretpostaviti da nisu postojale isprave upisane u neki kartular, ali je mogla postojati »memorijalna knjiga« s noticijama stečevina koja je nastala kada se rekapituliralo materijalno stanje samoga samostana. Pretpostavlja se da se to nije zbilo prije 1220. godine. Dobile su potom javnu vjeru 1250. godine prijepisom u oblik isprave i ovjerom zakletog notara noticije sa samostanskim stečevinama notarskim instrumentom koji je sredinom 13. st. postajao sve važnije sredstvo poslovanja i sudskih procesa. Čini se da bi se postupak zakletoga hvarskog notara Ivana mogao promatrati u kontekstu djelovanja splitskoga nadbiskupa Rogerija (1250. – 1266). koji nalaže Leonardu, opatu Sv. Stjepana da se sve isprave, povlastice i diplome koje ima taj samostan, a rasute kao samostalne pergamene prepisu u jednu knjigu te ovjere rukom javnoga pisara da bi samostanska prava bila zaštićena ako bi isprave slučajno propale. Nadbiskup Rogerije i Toma Arhiđakon bili su obrazovani bolonjski pravници i uvodili su nova pravila u svoje djelovanje, a »zakleti otočki notar« Ivan bio je Tomin kolega-sukanonik.

Kartular splitskih benediktinki kao i Supetarski kartular najstariji su primjerci u Splitu u kojima se uvodi običaj sastavljanja takvih spisa u krizama ili u vrijeme promjena koje su mogle ugroziti samostansku imovinu. U zapadnoj Europi slavni benediktinski samostani Saint-Denis, Fulda i drugi imali su takve knjige još od 9. st. u koje su bilježili, uz akvizicije, i važne događaje za koje su bili zaslužni njihovi opati. U Hrvatskoj je u 11. st. postignuta takva razina pismenosti da su i hrvatski benediktinci zapisivali svoju imovinu i druge događaje. Čini se da se može zahvaliti kancelaru Teodoru, autoru fundacijske listine splitskih benediktinki, za podizanje razine pismenosti u Splitu. Povaljska listina jednako je sastavljena pa kada bi se prevela na latinski jezik bila bi najslićnija Supetarskome kartularu po strukturi i sadržaju.

Razvidno je da su pismenost i djelovanje benediktinaca u Splitu bili na tragu zapadnih veza i utjecaja. Bilo je pismenih ljudi u njihovim redovima, sami su se brinuli za obrazovanje sposobnih mladih i bili svjesni važnosti zapisivanja događajā. Iz navoda osoba koje sudjeluju u javnom životu, a zapisani su u kartularnim unescima, bilo kao protagonisti, a bilo kao svjedoci, upoznaje se splitska gradska elita, ali i stanovnici Poljica. Može se zamisliti kako se druže na splitskim trgovima, između samostana i zadužbinskih crkava, zbog ponavljanja istih

imena. Neki su bili Hrvati, što se može razaznati po njihovim imenima, neki su imali kršćanska, a neki i romanska imena.

IZVORI:

Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (743. – 1100.), vol. I – *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. I, ur. Marko Kostrenčić, sakupili i obradili Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967.

Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, vol. II, (listine XII. vijeka, 1101. – 1200.), sa-
brao i uredio Tadija Smičiklas. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1904.

Daniele Farlati, *Illyrici sacri tomus tertius: Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*. Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, MDCCLXV.

Supetarski kartular – Iura sancti Petri de Gomaï (Chartvlare sancti Petri), uredio i po-
pratio uvodnim arheološkim, historijsko-topografskim, paleografskim, diplomatičkim
i kronološkim studijama Viktor Novak, lingvistička analiza Petar Skok, Jugoslavenska
akademija znanosti i umjetnosti (Djela JAZU, knjiga 43), Zagreb, 1952.

Toma Arhiđakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika, predgovor, latinski
tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana
Matijević Sokol, studija »Toma Arhiđakon i njegovo djelo« Radoslav Katičić, Split:
Književni krug (Biblioteka knjiga Mediterana, knj. 30), 2003.

LITERATURA:

Galović, Tomislav, »Benediktinci – izvorište hrvatske trojezične i tropismene kulture
u srednjem vijeku.« *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*, ur. Lovorka
Čoralić i Slavko Slišković. Zagreb: Dominikanska naklada Istina i Kršćanska sadašnjost,
2009., 776–786.

Galović, Tomislav, Trogrlić, Marko, »Benediktinci u hrvatskoj historiografiji zadnjih
50 godina (1965. – 2015.).« *Služba Božja: liturgijsko-pastoralna revija* **LVIII** (2018), 4:
421–442.

Hercigonja, Eduard, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb:
Matica hrvatska, 1994.

Jakšić, Nikola, »Novi natpis s imenom kneza Branimira.«, u: *Munuscula in honorem
Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, ur. Miljenko Jurković i Ante
Milošević. Zagreb – Motovun – Split: Sveučilište u Zagrebu, Međunarodni istraživački
centar za kasnu antiku i srednji vijek (Dissertationes et Monographiae 5), 2012: 213–221.

Katičić, Radoslav, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb: Matica hrvatska (Biblioteka Theoria/Θεωρία) – Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis, 1998.

Kolumbić, Nikica, »Zadarski humanistički krug u okviru samostana sv. Krševana.«, u: *1000 godina Samostana Svetog Krševana u Zadru: prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice Samostana Svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru*, ur. Miroslav Granić, Stijepo Obad, Ivo Petricoli. Zadar: Narodni list, 1990: 253–263.

Kovačić, Slavko, »Povaljska listina i Povaljski prag.« Crkva u svijetu 19/4 (1984): 407–412.

Malić, Dragica, *Na izvorima hrvatskoga jezika*, Zagreb: Matica hrvatska, 2002.

Malić, Dragica, *Povaljska listina kao jezični spomenik*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1988.

Marušić, Juraj, *Sumpetarski kartular i poljička seljačka republika*, Split: Književni krug, 1992 (tekst, prijevod).

Matijević Sokol, Mirjana, »Fundacijska listina samostana Sv. Marije u Zadru.«, u: *Abbatissa ingenuitate precipua. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija „950. obljetnica Samostana benediktinki Sv. Marije u Zadru (1066. – 2016.)*, ur. Pavuša Vežić, Ivan Josipović. Zadar: Sveučilište u Zadru i Samostan benediktinki Sv. Marije u Zadru, 2020: 75–84.

Matijević Sokol, Mirjana, »Neka pitanja o splitskom đakonu Dobri (kraj XI. – početak XII. stoljeća).«, u: *Spomenica Ljube Bobana 1933. – 1994.*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996: 61–71.

Matijević Sokol, Mirjana, »Samostanski memorijalni zapisi (*libri traditionum*) srednjega vijeka i uloga svećenika-pisara (pranotara).«, u: *2. Istarski povijesni biennale: Sacerdotes, iudices, notarii... – posrednici među društvenim skupinama. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa. 2*, ur. Neven Budak. Poreč: Državni arhiv u Pazinu, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pučko otvoreno učilište Poreč/Zavičajni muzej Poreštine, 2007: 5–19.

Mirjana Matijević Sokol, *Splitski evangelijar / Evangeliarium Spalatense*. Split: Književni krug, 2016.

Matijević Sokol, Mirjana, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2002.

Matijević Sokol, Mirjana, »1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira.« *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 25, Zagreb – Pula: Hrvatsko arheološko društvo, 2010: 9–19.

Matijević Sokol, Mirjana, – Sokol, Vladimir, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, 2. dopunjeno izdanje, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu (Biblioteka Croatica, knj. 1), 2005.

Novak, Viktor, *Latinska paleografija*, Beograd: Naučna knjiga, 1952.

Novak, Viktor, *Zadarski kartular samostana svete Marije – Chartulare Jadertinum monasterii sanctae Mariae*, uredio i popratio uvodnim historijskim, paleografskim, diplomatskim, kronološkim, topografskim i muzičkim napomenama. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1959.

»Obljetnica Povaljske listine i praga 1184 – 1984«, u: *Brački zbornik* 15 (1987.)

Ostojić, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. I-III. Split: Benediktinski priorat – Tkon kod Zadra, 1963. – 1965.

Ostojić, Ivan, *Benediktinska opatija u Povljima na otoku Braču*, Split: Nadbiskupska Tiskara, 1934.

Ostojić, Ivan, »Postanak samostana sv. Benedikta u Splitu.« *Analiza Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 8-9 (1962): 49–64.

Putanec, Valentin, »Knjižnica samostana Sv. Petra u Selu (11. – 13. st.).« *Filologija* 7 (1973): 135–148.

Raukar, Tomislav, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Ljudi, prostor, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997.

Sokol, Vladimir, »Arheološka istraživanja 'Bihaća' na području nacionalne arheologije.« *Izdanja HAD* 18 (1997): 253–263.

Sokol, Vladimir, »Posljednji otkriveni glagoljski natpisi u Vinodolu i nastanak hrvatske cirilice i tzv. Crkve bosanske.« u: *Az grišni diak Branko pridičkom Fučić – Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića* (1920. – 1999.), ur. Tomislav Galović. Malinska – Rijeka – Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Sveučilišna knjižnica Rijeka, Katolički bogoslovni fakultet, 2011: 627–640.

Sot, Michel, *Gesta episcoporum, gesta abbatum*, vol. 1, Turnhout: Brepols (Typologie des Sources du Moyen Age occidental, fasc. 37), 1981.

Stipišić, Jakov, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica*. III. izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1991.

Stipišić, Jakov, »Razvoj splitske notarske kancelarije.« *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 1 (1954): 115.

Šimunović, Petar, »Povaljski prag i Povaljska listina.« u: *Povaljski zbornik* I, ur. Ivo Dragičević. Povelja: Povaljski zbornik, 2006: 71–82.

1000 godina Samostana Svetog Krševana u Zadru: prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice Samostana Svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru, ur. Miroslav Granić, Stijepo Obad, Ivo Petricoli. Zadar: Narodni list, 1990.

Summary

The Benedictines and literacy in Split during the Middle Ages

The Benedictines' presence and service in Split and its surroundings during the early Mediaeval period can be traced through their written heritage. From the available documents, we learn that many monasteries have already been built in 9th and 10th century. Still, their locations remain unknown. On the other hand, the writing system that the Benedictines have shaped, the Beneventan script, has been noticed in *Evangeliarium Spalatense*. In tune with the spirit of the time and the social improvements that followed, during the 11th century many Benedictine monasteries were being built in Split. The oldest one is monastery of Saint Stephen »under the pines«, followed by the first women monastery in Split, of Saint Benedict, and monastery of Saint Peter in Jesenice. The founders were members of clerical and civil elites in Split. This work deals with the written heritage of the monasteries founded in Split, as well as the monastery of Saint John the Baptist in Povlja on the island of Brač. Their funding charters, that can be understood as *historia foundationis* of the monastery in question, have been preserved. The first notes, on »the history of foundation«, are usually followed by records of the monastery's acquisitions that are chronicling the »works of abbot or abbess« (*gesta abbatis/abbatisarum*). One peculiarity is an inscription found in the monastery John the Baptist in Povlja on the island of Brač, which was formulated in Croatian language, but written down in »Greek letter«, i.e. Cyrillic that will later continue to exist in Poljica. It is necessary to emphasize that this unique inscription is structured in the same manner as the earlier ones in Latin. Many individuals have proved themselves being excellent compilers of monastery documents, for example Theodorus, a priest who probably was a Benedictine monk. One other thing is certain: Theodorus was most definitely a person of trust, a priest who enjoyed Lovre's (archbishop of Split; as well Benedictine monk who rose to prominence in times of the church reforms) full support. Of all successors of Theodorus, deacon Dobre, likely from Croatia, was the most praised one. He is celebrated for his significant contribution to literacy in Latin. The priest Theodorus stood out because of his remarkable style. Apart from that, he worked as a scriptor and chancellor to archbishop Lovre and king Zvonimir. Essentially, Theodorus should be credited for the introduction of the new diplomatics-literary notation, i.e. the oldest form of cartulary records that are at the same time »histories of foundations« of monasteries and *gesta abbatum/abbatisarum*, i.e. a genre that came to be remember as the western Benedictine written tradition.

ZRINKA PODHRAŠKI ČIZMEK

TRANSLATIO SVETE LORETSKE KUĆE: HRVATSKO-MEDITERANSKA PARADIGMA

UDK: 272-312.47(450=163.42)

Primljeno: 18. 5. 2023.

Prihvaćeno: 9. 1. 2024.

Izvorni znanstveni rad

Zrinka Podhraški Čizmek,

Zagreb

zri.pod1@gmail.com

Translatio Svete loretske to jest nazaretske kuće, o kojoj je prvi pisao između 1465 i 1473. Pietro di Giorgio Tolomei, *Il Teramano*, iznimna je i karakteristična jadransko-mediteranska priča. Po njoj su kuću prenijeli anđeli prvo u riječki „castrum (...) in partibus Slavonie”, a zatim u Italiju, u okolici Recanatija, današnji Loreto. O toj uvriježenoj tradiciji piše i Johann Gaspar Goethe koji se 1740. na svom proputovanju kroz Italiju zaustavio u Loretu. Već 1520. imamo i hrvatski prijevod talijanske inačice te priče s naslovom *Izgovorenje od carkve od Svete Marie de Lorite*. Iz tih nekoliko povijesnih crtica vidljivo je koliko je od srednjega vijeka te tijekom moderne hrvatska kultura duboko uronjena ne samo zemljopisno nego i vjerski u europski i dakako mediteranski kozmos. Ovim se radom želi, mapiranjem tijeka same priče i dakako njezinim kasnijim razvitkom u talijanskim i europskim koordinatama, ukazati na ulogu jakih hrvatskih zajednica u Markama koja je doprinijela hrvatsko-trsatskoj inačici tradicije. Ujedno se žele osvijetliti fundamentalni reciprocitetni jadransko-mediteranski izvori kršćanstva, kulta Majke Božje i *devotio moderna* u Hrvata, te ilustrirati koliko oni sami predstavljaju svojevrsnu hrvatsko-mediteransku paradigmu.

Ključne riječi: Loreto, tradicija, *translatio*, Sveta kućica, Mediteran, Jadran, Hrvatska zajednica, izvori.

UVOD: POVIJESNO-GEOGRAFSKE KOORDINATE

Srednji vijek i Mediteran imaju jedinstvenu isprepletenost: od kasne antike pa sve do početka modernoga doba Sredozemlje je bilo pozornica nevjerojatnih vjerskih gibanja, to jest polagane, no nezaustavljive ekspanzije prvo kršćanstva,

a potom i islama s Istoka na Zapad te zatim dalje prema Sjeveru u samo srce Europe.¹

Što se tiče kršćanstva, to je u početku bilo uobičajeno širenje dobre vijesti, to jest samoga Krista (εὐαγγέλιον), od strane apostola i njihovih nasljednika diljem Mediterana, počevši od Judeje, preko Grčke i istočnoga dijela sjeverne Afrike, no s pojavom i širenjem islama (u 7. st.) odnosi snaga na Bliskom istoku počinju se polako mijenjati u korist samoga islama koji se od svoje prve pojave počinje širiti nevjerojatnom brzinom: prvo po Arapskom poluotoku, potom dalje zapadno diljem Afrike, sjeverozapadno prema dijelu europskih naroda od Mediterana prema sjeveru (najjužniji dio Apeninskog poluotoka, Sicilija, Sardinija, Korzika, Pirinejski poluotok) i dalje na istoku sve do Indije.

To će širenje muslimanske vjere i države zasigurno promijeniti cijelu tradiciju hodočašća u Svetu Zemlju koju je započela sv. Helena, majka cara Konstantina, 326. godine. U tom istom 4. stoljeću nalazimo i nepoznatoga hodočasnika iz Bordeauxa 333. g., potom poznatu nam hodočasniciu Egeriju iz Galicije u trogodišnjem putovanju (između 381. i 384.) svetim mjestima Staroga i Novog zavjeta, a nešto ranije i sv. Jeronima koji se i sam neko vrijeme (373.–374.) nastanio na izvorištima i toposima kojima je kročio Isus kako bi u tom posebnom krajo-liku i ambijentu preveo Bibliju.²

¹ Ovaj je rad izvorno pripremljen i izlagan na simpoziju *XI. Mediteranskim korijenima filozofije*, u Splitu 2017. godine.

² Svakako nisu bili jedini. Valja ubrojiti i važne istočne crkvene oce: sv. Ivana Zlatousta (Antiohija, između 344. i 354. – Komana na Pontu, 407.) te sv. Grgura Nazijanska (Kapadocija, o. 335. – Nazijan, poslije 385./386.) koji su također hodočastili Svetoj zemlji. Vidi i Zrinka Podhraški Čizmek, *Hodočašća i hodočasnici u Loreto i Asiz u Hrvatskim pomorskim registima 18. stoljeća: Antropološka hermeneutika vjerskih putovanja*, obranjena doktorska disertacija. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2018., 75–79. Vidi ista, »Ženski univerzum hodočašća u mediteranskom kontekstu.« u: *Zbornik Mediteranski korijeni filozofije*, ur. Mislav Kukoč, Marita Brčić Kuljiš. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu i Hrvatsko filozofsko društvo, 2016: 185–188. Usp. ista, »Croatian pilgrimages to Loreto from the 5000 documents of the Croatian Maritime Regesta in the 18th century - vol. I.« *Almatourism – Journal of Tourism, Culture and Territorial Development* 8/16 (2017): 139–166. Što se, pak, tiče Egerije, zahvaljujući prekrasnome spisu na latinskome jeziku koji je pronađen 1884. u Arezzu, može se saznati, osim opisa stanja istočnih zemalja Mediterana i niza jeruzalemskih liturgijskih i drugih obreda krajem 4. stoljeća, i intimni uvid ženskoga duhovnog senzibiliteta hodočasnice Eterije/Etherije/Egerije koja kreće na put koji nadilazi fizički i stapa sva svoja iskustva u prekrasnu duhovnu dimenziju. Vidi: Egerija, *Putopis*, prev. i ur. Marijan Mandac. Makarska: Služba Božja, 1999.; no i cijeli niz kritičkih izdanja na talijanskome: Egeria, *Diario di viaggio*, ur. Agostino Clerici, prev. Elena Giannarelli. Milano: Paoline Editoriale Libri, 2006.; Egeria, *Pellegrinaggio*